

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ У РЕФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОКУРАТУРИ ТА ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS IN REFORMING THE UKRAINIAN PROSECUTOR'S OFFICE AND COMBATING ORGANIZED CRIME

Гавриленко В.В., к.ю.н., докторант кафедри міжнародного та європейського права

Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

У статті досліджується процес імплементації міжнародно-правових стандартів у реформування діяльності органів прокуратури та правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю. Розглядається проблема створення спеціалізованих військових прокуратур як ключове питання в системі органів прокуратури. Автором аналізується доцільність своєчасного подання на розгляд Верховної Ради України проекту Закону «Про внесення змін» до Закону України «Про прокуратуру щодо функціонування спеціалізованих військових прокуратур» з метою реалізації міжнародних стандартів у національному законодавстві.

У статті також розглядається питання взаємовідносин між суддями та прокурорами в контексті міжнародного стандарту незалежності та неупередженості судової влади. Підкреслюється, що ці зміни є важливим кроком у побудові сучасного демократичного суспільства та поступі України до членства в Європейському Союзі.

Аналізується проблема недостатньої незалежності прокуратури та визначається алгоритм її вирішення, викладений у Додатку до Плану дій Ради Європи щодо посилення незалежності та неупередженості судової влади.

У статті досліджується рівень довіри населення до правоохоронних органів, зокрема прокуратури, як один із ключових чинників ефективної боротьби з організованою злочинністю. Констатується, що такий рівень залишається низьким, а позитивних тенденцій до його зростання поки не спостерігається.

Позитивно оцінюються спроби українського законодавця визначити комплекс проблем, пов'язаних із протидією організованій злочинності, через систему взаємопов'язаних законодавчих актів. Водночас аналізується потреба зміцнення незалежності прокуратури як одного з ключових елементів у цій боротьбі.

Наголошується, що саме сфера боротьби з організованою злочинністю концентрує всі найгостріші проблеми правоохоронної діяльності та потребує особливої уваги як на законодавчому, так і на інституційному рівнях.

Ключові слова: міжнародно-правові стандарти, імплементація, органи прокуратури, правоохоронні органи, протидія організованої злочинності, довіра суспільства до прокуратури та правоохоронних органів.

The article examines the issues of implementation of international legal standards in the reform of the prosecutor's office and law enforcement agencies' activities in combating organized crime. It is noted that the creation of specialized military prosecutor's offices remains the main problem in the system of prosecutorial bodies. The author substantiates the thesis that in order to fully implement international standards into the national legislation on the prosecution service, the draft Law "On Amendments to the Law of Ukraine 'On the Prosecution Service' regarding the operation of specialized military prosecutor's offices" was submitted to the Verkhovna Rada of Ukraine in a timely manner for consideration. It is emphasized that, based on the clearly established international standard for ensuring the independent and impartial functioning of the judicial system, it is necessary to address the issue of relations between judges and prosecutors now and in the near future. This is a sign of a modern democratic society, which Ukraine is currently building for further accession to the European Union. It is emphasized that a very important problem that needs to be addressed in the process of functioning of the prosecutor's office is to strengthen its independence. The algorithm for solving this problem is set out in the Annex to the Council of Europe's Action Plan for Strengthening the Independence and Impartiality of the Judiciary. It is proved that among all the problems surrounding the fight against organized crime, the most important is to increase the trust of the Ukrainian population in law enforcement agencies, including the prosecutor's office, and through them in general to the government, which can be done only when the level of organized crime in Ukraine in general and corruption in the law enforcement system in particular is significantly reduced. It is noted that the level of trust in law enforcement agencies in Ukrainian society is not high and, unfortunately, there are no trends towards its increase.

The attempts of the Ukrainian legislator to define the entire set of problems related to the fight against organized crime in a number of legislative acts that are logically interconnected in a hierarchical sequence are positively assessed. However, a serious problem that needs to be addressed in the process of functioning of the prosecutor's office is strengthening its independence, and the algorithm for solving this problem should be determined within the framework of the Annex to the Council of Europe Action Plan on strengthening the independence and impartiality of the judiciary. One of the most important and complex areas that concentrates and accumulates all existing problems in law enforcement is the fight against organized crime.

Key words: international legal standards, implementation, prosecutor's offices, law enforcement agencies, combating organized crime, public trust in prosecution and law enforcement agencies.

Проблема дослідження. Полягає в тому, щоб докати, що, незважаючи на певну існуючу національну законодавчу базу функціонування органів прокуратури та протидії організованої злочинності, ще залишаються назрілі питання про імплементацію міжнародно-правових стандартів у практичній площині їх реалізації.

Вступ. Реформування прокуратури в Україні є одним із ключових аспектів побудови демократичної і правової держави, що відповідає сучасним міжнародним стандартам. Віднесення прокуратури до системи судової влади стало значним кроком на шляху до забезпечення її незалежності, неупередженості та деполітизації. Це рішення не лише підвищило ефективність правоохоронної діяльності, але й заклало підґрунтя для подальших реформ, більшою мірою для зміцнення правопорядку та захисту.

Крім того, в контексті реформування прокуратури особливої уваги заслуговує питання боротьби з корупцією та організованою злочинністю. Ефективне вирішення цієї проблеми є фундаментальним для відновлення довіри громадян до правоохоронних органів та державних інституцій загалом.

Метою статті є обґрунтування тези про необхідність продовження імплементації міжнародно-правових стандартів у прокурорську діяльність та протидію спільно з нею організованої злочинності з боку правоохоронних органів за актуальними сучасними напрямками. Завданнями є аналіз наукових праць, дослідження міжнародних джерел, у яких сформульовано основні принципи побудови національної прокурорської систем та здійснення правоохоронними структурами спільно з прокуратурою протидії організованій злочинності.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано розв'язання проблеми. Питання щодо міжнародно-правових стандартів у реформуванні української прокуратури та протидії організованої злочинності висвітлено у працях Шельчука Т. С., Євдокіменка С. А., Балинського О. В. Стеблинської О. С., та інші.

Виклад основного матеріалу. Перш за все треба зазначити, що віднесення прокуратури Основним Законом України до системи судової влади стало фундаментальним і принциповим кроком на шляху її реформування. Це дало змогу забезпечити безсторонність, незалежність і деполітизацію її діяльності, що відповідає не тільки міжнародним стандартам, але й сучасним тенденціям визначення ролі прокуратури в демократичних країнах.

Вирішення цієї проблеми суттєво позначилося на зміцненні всієї системи українського правопорядку, на підвищенні ефективності функціонування органів судової влади та правоохоронних органів, але залишилися ще багато інших проблем, на необхідності розв'язання деяких основних з них ми звернемо увагу у наступних публікаціях.

Зараз залишається основною проблемою створення спеціалізованих військових прокуратур. Задля повної імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство про діяльність прокуратури до Верховної Ради України надано для розгляду проект № 7576 Закону «Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» щодо забезпечення діяльності спеціалізованих військових прокуратур» (дата реєстрації 21.07.2022).

Законопроектом передбачено доповнити існуючий Закон «Про прокуратуру» додатковою статтею 8-2, яка визначатиме систему спеціалізованих військових прокуратур та повноваження кожного її елементу. У систему мають увійти: – спеціалізована військова прокуратура (на правах самостійного структурного підрозділу) Офісу Генерального прокурора; – спеціалізовані військові прокуратури (на правах обласних прокуратур); – спеціалізовані військові прокуратури (на правах окружних прокуратур).

До повноважень спеціалізованих військових прокуратур належатимуть: 1) організація та процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, нагляд за негласними та іншими слідчими діями органів правопорядку у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення, досудове розслідування у яких проводиться слідчими, детективами та дізнавачами органів досудового розслідування (крім детективів Національного антикорупційного бюро України); 2) підтримання публічного обвинувачення в суді у кримінальних провадженнях; 3) нагляд за додержанням законів під час здійснення оперативно-розшукової діяльності; 4) представництво інтересів держави в суді; 5) нагляд за додержанням у військових частинах, кімнатах (камерах) для тимчасово затриманих Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, спеціальних палатах закладів охорони здоров'я Збройних Сил України для затриманих військовослужбовців, а також на гауптвахтах законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах (провадженнях), застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, у місцях постійного чи тимчасового тримання військовополонених, інтернованих осіб під час особливого періоду, а також з питань організації конвоювання затриманих, взятих під варту, засуджених до позбавлення волі військовослужбовців чи військовополонених, інтернованих осіб [1, с. 3–4].

Але, до Верховної Ради України надано для розгляду ще один проект № 7576-1 Закону «Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» щодо забезпечення діяльності спеціалізованих військових прокуратур» (дата реєстрації 05.08.2022). Даний законопроект є альтернативним до законопроекту № 7576, яким передбачається: – не наділяти спеціалізовані військові прокуратури такою функцією як *нагляд за додержанням у військових час-*

тинах, кімнатах (камерах) для тимчасово затриманих Військовою службою правопорядку у Збройних Силах України, спеціальних палатах закладів охорони здоров'я Збройних Сил України для затриманих військовослужбовців, а також на гауптвахтах законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах (провадженнях), застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, у місцях постійного чи тимчасового тримання військовополонених, інтернованих осіб під час особливого періоду, а також з питань організації конвоювання затриманих, взятих під варту, засуджених до позбавлення волі військовослужбовців чи військовополонених, інтернованих осіб; – забезпечення спеціалізованих військових прокуратур службовими приміщеннями, охороною та засобами зв'язку (у тому числі спеціальними) за потреби, а також транспортними засобами для переміщення в районі воєнних (бойових) дій, здійснюється за рахунок Офісу Генерального прокурора [2].

Який би із двох законопроектів не було прийнято, все одно закон дуже потрібен, оскільки в умовах війни діяльність системи військових прокуратур сприятиме підвищенню належного військового порядку та дисципліни у збройних силах, створенню необхідних умов для остаточної перемоги над агресором.

Найбільш повно проблеми, які необхідно вирішувати у системі органів прокуратури, визначено у Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки (затверджена Указом Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021), а саме: – продовжити реформу прокуратури, надати їй невідворотний і сталий характер, зокрема щодо завершення переатестації прокурорів; – удосконалити реалізацію прокурорами конституційних повноважень із підтримання публічного обвинувачення, організації і процесуального керівництва досудовим розслідуванням та представництва інтересів держави в суді, зокрема шляхом запровадження спеціалізації, уніфікації прокурорської і судової практики; – налагодити ефективну координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та належне функціонування органів прокуратури в системі кримінальної юстиції [3, п. 4.4.].

Виходячи з чітко встановленого міжнародного стандарту, що ключову роль у забезпеченні незалежного і неупередженого функціонування судової системи відіграють судді та прокурори, у якості однієї із найважливіших проблем, яку необхідно вирішувати зараз та у найближчому майбутньому, треба визначити взаємовідносини між суддями та прокурорами у демократичному суспільстві. На це було звернено увагу у спільному Висновку № 12 (2009) Консультативної ради європейських суддів (КРЕС) та Висновку № 4 (2009) Консультативної ради європейських прокурорів (КРЕП), який містить Бордоську декларацію «Судді та прокурори у демократичному суспільстві» (декларація була спільно розроблена робочими групами КРЕС і КРЕП і офіційно прийнята КРЕС і КРЕП в м. Бордо (Франція) 18 листопада 2009 року) [4].

Відповідно до Бордоської декларації в Україні, як демократичній та правовій державі, необхідно вирішувати проблему взаємовідносин між суддями та прокурорами шляхом: – створення умов рівності у правах обвинувачення та захисту, а також поваги до незалежності суду, дотримання принципу розподілу влади та обов'язкової сили остаточних судових рішень; – належного виконання різних, але взаємодоповнювальних функцій суддями та прокурорами, які мають бути незалежними у здійсненні своїх повноважень, а також діяти незалежно один від одного; – постійного підвищення кваліфікації, що передбачає і навчання методом управління, є і правом, і обов'язком суддів та прокурорів; – забезпечення гарантій внутрішньої та зовнішньої незалежності суддів та проку-

рорів на принципах верховенства права; – користування правами та виконання обов'язків, діяльність і поведінка прокурора та судді мають бути такими, що не залишають сумнівів у їх об'єктивності та неупередженості; – дотримання етично-професійних та моральних норм поведінки, які сформульовані на однакових та прийнятих у суспільстві принципах; – утримання від будь-яких дій та поведінки, які могли б підірвати впевненість у їх незалежності та неупередженості.

Дуже серйозною проблемою, яку необхідно вирішувати у процесі функціонування прокуратури, є посилення її незалежності. Алгоритм вирішення цієї проблеми визначено у Додатку до Плану дій Ради Європи щодо посилення незалежності та неупередженості судової влади [5, с. 26–28].

Стосовно проблеми щодо боротьби з корупцією взагалі та в українській прокуратурі зокрема необхідно зазначити її домінування з усіх інших, бо це явище в Україні не тільки не зменшується, а навпаки з часом набуває все більших масштабів. Так, за результатами вимірювання Transparency International світового Індексу сприйняття корупції (CPI) у 2018 році індекс CPI України склав 32 бали зі 100 можливих, тобто наша держава займала 120 місце серед 180 країн. Натомість у 2017 році індекс CPI склав 30 балів, а Україна, як зазначає науковець Т. С. Шельчук, займала 130 місце [6, с. 37]. Отже, неприємне місце України у такому антирейтингу є одним із вагомих чинників необхідності створення ефективної системи боротьби з корупцією, у тому числі й в системі прокурорських органів.

Стосовно протидії організованій злочинності, то крім суддівської та прокурорської діяльності, необхідно також зупинитися на вирішенні питань імплементації міжнародно-правових стандартів в правоохоронну діяльність, бо організована злочинність, особливо її трансграничність та міжнародні прояви, є окремим особливим напрямком діяльності правоохоронних органів.

Треба зазначити, що, *по-перше*, серцевину міжнародних стандартів щодо правоохоронної діяльності складають саме принципи та норми протидії організованій злочинності та, *по-друге*, у цьому напрямку задіяні сили та засоби майже всіх національних правоохоронних органів [7].

Серед всіх проблем, які оточують боротьбу з організованою злочинністю, ми виділимо спочатку, на наш погляд, основну та наріжну, вирішення якої насправді дозволить знайти шляхи до вирішення останніх. Такою головною проблемою є підвищення довіри населення України до правоохоронних органів, а через них в цілому до влади, що можна зробити лише тоді, коли дійсно буде суттєво знижений рівень організованої злочинності в Україні.

До речі, зараз рівень довіри до правоохоронних органів не зовсім високий. Так, відповідно до результатів дослідження, яке було проведено Київським міжнародним інститутом соціології в період з 19 до 25 травня 2020 року, Державній прикордонній службі довіряють 60% населення, Державній міграційній службі – 58%, Державній службі з надзвичайних ситуацій – 77%, Національній гвардії – 68%, Національній поліції – 49%, Патрульній поліції в складі НПУ – 51%. Довіра до системи МВС загалом складає 50% (базується на сумі показників «повністю довіряю» та «більше довіряю») [8]. Хоча, чомусь, окремі науковці, наприклад С. А. Євдокіменко, вважають цей рівень довіри до діяльності правоохоронних органів досить високим [9, с. 157]. Для порівняння декілька цифр: в Німеччині, Швеції, Канаді та Австралії довіряють своїм поліцейським 81% населення, у США та Великої Британії рівень довіри до поліції теж високий – 80% [10].

Треба віддати належне українському законодавцю за те, що він всю сукупність проблем щодо боротьби з організованою злочинністю визначив у низці законодавчих

актах, які можна логічно зв'язати у ієрархічну послідовність. Мова йде про три Стратегії – Стратегію національної безпеки України 2020 року, Стратегію громадської безпеки та цивільного захисту України 2021 року та Стратегію боротьби з організованою злочинністю 2020 року.

Спочатку у Стратегії національної безпеки України було визначено пріоритети національних інтересів України та забезпечення її національної безпеки, серед яких зазначено такі, як захист прав, свобод і законних інтересів громадян України та європейську і євроатлантичну інтеграцію [11, п. 5]. Ці пріоритети безпосередньо пов'язані із напрямом правоохоронної діяльності щодо боротьби з організованою злочинністю та застосуванням у ній міжнародних стандартів, в першу чергу європейських. Для реалізації цих пріоритетів у Стратегії сформульовано конкретні напрями, а саме: використання всіх наявних механізмів ООН, Ради Європи, ОБСЄ, інших міжнародних організацій та захист особи, суспільства та держави від правопорушень, зокрема корупційних, забезпечення відновлення порушених прав, відшкодування заподіяної шкоди [11, п. 6]. Серед поточних та прогнозованих загроз національній безпеці та національним інтересам, що можуть також сприяти посиленню правопорушень у сфері організованої злочинності, у Стратегії визначено такі, як недостатня ефективність державних органів, непослідовність та незавершеність реформ, корупція, зростання злочинності та кількості порушень міграційного законодавства іноземцями та особами без громадянства, зокрема вихідцями з держав міграційного ризику, а також залучення цих осіб до протиправної діяльності [11, п. 22, 23, 24 та 30].

Тепер ми проаналізуємо Стратегію громадської безпеки та цивільного захисту України, яку затверджено Указом Президента від 29.06.2021 року. У ній, посилаючись на міжнародні документи (Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами), серед найбільш небезпечних криміногенних загроз визначено поширення організованої злочинності, а також підкреслено, що вона становить високу загрозу громадській безпеці, має високий рівень латентності, здійснюється у формах торгівлі людьми, незаконного обігу наркотиків та організації нелегальної міграції. Ці злочини контролюють організовані групи, злочинні організації та спільноти, у тому числі ті, що утворені за етнічною ознакою або діють на транснаціональному рівні [12, п. 9]. Далі у Стратегії визначаються наявні недоліки, у тому числі й в правовому регулюванні, завдяки яким продовжує існувати організована злочинність, а саме: внесення змін до актів законодавства не набуло системного і концептуального характеру; суперечливість окремих положень актів законодавства, їх невідповідність криміногенній ситуації в державі негативно позначається на діяльності правоохоронних органів; окремі важливі суспільні відносини залишаються нерегульованими або їх урегульованість є такою, що призводить до неузгодженості нормативно-правових актів між собою, а в окремих випадках з нормативно-правовими актами вищої юридичної сили [12, п. 15].

Насамкінець, у Стратегії прямо визначено проблеми, вирішення яких необхідно здійснювати за європейськими та євроатлантичними стандартами: приведення структури підрозділів Національної гвардії України у відповідність до стандартів Міжнародної асоціації сил жандармерії та поліції у статусі військової установи та НАТО, Державної прикордонної служби України у відповідність зі стандартами НАТО, запровадження стратегічного планування та кризового менеджменту з урахуванням рекомендацій НАТО тощо [12, п. 31].

Вгорі ієрархічної послідовності по праву можна назвати розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 року «Про схвалення Стратегії боротьби

з організованою злочинністю» [13]. У розділі «Реалізація Стратегії» повно і детально сформульовано весь комплекс проблеми, які необхідно та можливо вирішувати у діяльності щодо протидії організованим та транснаціональній злочинності завдяки імплементації міжнародно-правових стандартів.

Отже, дослідивши у даній статті проблеми, які необхідно та можливо вирішувати в правоохоронній діяльності щодо протидії організованим злочинності завдяки імплементації міжнародно-правових стандартів, ми фактично показали, окреслили ці проблеми та відповіли на питання: *що треба робити та як треба робити*, щоб окреслені проблеми можна було б вирішити.

Висновки з дослідження і перспективи подальшого наукового пошуку. Аналіз правового регулювання прокурорської діяльності в Україні на відповідність існуючим міжнародно-правовим стандартам свідчить про те, що український законодавець майже повно імplementував міжнародні стандарти у правове регулювання українських органів прокуратури, а саме: прийняв основоположні кон-

ституційні положення щодо діяльності прокуратури; чітко визначив функціональність органів прокуратури; утворив САП, детально врегулювавши її компетенцію; створив Всеукраїнську конференцію прокурорів, яка є найвищим органом прокурорського самоврядування; упорядкував місце і роль всієї системи прокуратури в сфері правоохоронної діяльності держави; насамкінець, прийняв Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів, який увібрав у себе найсучасніші та демократичні принципи прокурорської діяльності.

Разом з тим, треба зазначити, що процес адаптації діяльності української прокуратури під європейські стандарти не може бути стрибкоподібним, навіть у рамках визначеної у конкретних термінах реформи – поступальність, врахування історичних, політичних, правових та інших національних традицій, насамкінець, втілення зарубіжного позитивного досвіду імплементації стандартів, який з кожним роком набирає обертів, – все це є запорукою налагодження нормального еволюційного процесу вдосконалення діяльності прокуратури у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» щодо забезпечення діяльності спеціалізованих військових прокуратур». Апарат Верховної Ради України, № 98д9/1-2022/118864 від 20.07.2022. 10 с. URL: <https://ttd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1411898>
2. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» щодо забезпечення діяльності спеціалізованих військових прокуратур». *Українське право*. 09.08.2022. URL: https://ukrainepravo.com/law-making/bill__under_consideration/proekt-zakonu-pro-vnesennya-zmin-do-zakonu-ukrayiny-pro-prokuraturu-shchodo-zabezpechennya-diyalnos/
3. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки: затверджено Указом Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text>
4. Висновок №12 (2009) Консультативної ради європейських суддів (КРЄС) та висновок №4 (2009) Консультативної ради європейських прокурорів (КРЕП) до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо взаємовідносин між суддями та прокурорами у демократичному суспільстві. *Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Збірка європейських та міжнародних стандартів у сфері судочинства*. Київ, 2015. С. 543 – 557. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/EU_Standarts_book_web-1.pdf
5. План дій Ради Європи щодо посилення незалежності та неупередженості судової влади. СМ(2016)36 final. Рада Європи, квітень 2016 року. 28 с. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/article/plan-dijzmicnennanezaleznosti-su-9fc2c6af1d.pdf>
6. Шельчук Т. С. Проблемні питання діяльності спеціалізованої антикорупційної прокуратури. Економіка. Фінанси. Право. Щомісячний інформаційно-аналітичний журнал № 5'2019. С. 37 – 39. URL: http://efp.in.ua/public_html/uploads/journals/91/efp_05-0_2019.pdf#page=37
7. Інформація щодо Звіту Комітету з питань правоохоронної діяльності за період роботи сьомої сесії. Підготовлено Інформаційним управлінням Апарату Верховної Ради України. Опубліковано 14 вересня 2022. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/227891.html>
8. У 2020 році зріс рівень довіри населення до МВС: презентація результатів дослідження щодо сприйняття та оцінки внутрішньої безпеки в Україні. 22.07.2022. URL: <http://bahmut-police.dn.ua/news/view/6797>
9. Євдокіменко С. А. Проблемні питання системи національної поліції України, її правоохоронна функція. *Право. ua. Кримінальне право, кримінальний процес та криміналістика*. № 2, 2020. С. 154 – 158.
10. 81% німців довіряють своїм поліцейським – опитування. *Життя*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2013/02/13/121134/>
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України №392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
12. Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України: затверджено Указом Президента України від 29.06.2021 р. URL: <https://mvs.gov.ua/uk/ministry/normativna-baza-mvs/proekti-normativnix-aktiv/strategiya-gromadskoyi-bezpeki-ta-civilnogo-zaxistu-ukrayini-zatverdzeno-vid-29062021#mobile-menu-open>
13. Про схвалення Стратегії боротьби з організованою злочинністю: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80#Text>